

Bog‘lovchilarining pragmalingvistik xususiyatlariga doir

Usmonov Aslam Qarshiboyevich¹

ANNOTATSIYA

Maqolada bog‘lovchilar pragmalingvistik xususiyati yoritilgan. Bog‘lovchilarning matinda qo‘llanishi orqali yuzaga keladigan pragmatik aktik ma‘no misollar asosida ko‘rib chiqilgan va ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: bog‘lovchi, pragmatika, uslub, bo‘lak, ma‘no, munosabat, sintaksis.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: союз, прагматика, метод, член предложения, значение, отношение, синтаксис, слово.

RESUMES

The article highlights the lingvopragmatic feature of binders. The pragmatic actualistic meaning that arises through the use of suffixes in the text is examined on the basis of examples and scientifically analyzed.

Key words: conjunction, pragmatics, method, parts of speech, meaning, attitude, concern, syntax, speech.

Har bir fan tarixida yuksalish davri bo‘lganidek, inqiroz bosqichlari ham bo‘lishi muqarrar. Tarixda tillarning rivojlanish tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Zamonaviy tilshunoslikda “Pragmalingvistika” mustahkam o‘rin egallayotgan tilshunoslikning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tilshunoslik empirik tahlilni bilishning boshqa g‘oyalari va amallari bilan boyitishga uzoq tayyorgarlik ko‘rdi. XX asr davrda empirizm, fenomenologiya, konstruktivizm kabi falsafiy g‘oyalarni o‘zida jamlagan metodologiyaga asoslangan lisoniy tahlil yo‘nalishlari yuzaga keldi. Ana shunday yo‘nalishlardan biri, albatta, pragmalingvistikadir.[1:10-b.]

¹ O‘qituvchisi, A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika instituti

Til vositalarining pragmalingvistik tabiatini tahlil qilish tilshunoslikning e'tiborga molik masalalaridan biridir. Shu boisdan keyingi yillar o'zbek tilshunosligida lingvopragmatik tahlil asosidagi bir qator tadqiqotlar[2:130-b.] maydonga keldi. Sh.Safarov "Pragmalingvistika" asarida "Pragmatika nisbatan yangi soha hisoblanib, unda tilning undan foydalanuvchilariga bo'lgan munosabati o'rganiladi. Muloqot jarayonida so'zlovchi o'z fikrini bayon qilishda uning oldida ma'lum maqsad turadi. Bu maqsad so'zlovchini tenglovchi tushunish, anglashidan iboratdir. Lison qanchlik ijtimoiy, so'zlovchi va tenglovchi uchun umumiy, majburiy bo'lsa, nutq ham ular uchun shunchalik umumiy, majburiy va ijtimoiydir", -deb takidlaydi.

Axborot almashinuvi jarayonida hech bo'lmaganda ikki kishi ishtirokchi bo'lishi zarur. Bir ishtirokchining muloqot harakati, albatta, javob harakatini talab qiladi: savol javobsiz qolmaydi, iltimos, rozilik, inkor, tahdid, fikrga munosabatni talab etadi. Nutqiy muloqot jarayonida yuzaga keladigan shaxslararo munosabat obyektiv bo'lmaydi, chunki subyekt va obyekt o'zaro bog'liq bo'lib ularni ayri holda qo'llab bo'lmaydi. Quyidagi matnga e'tibor qarataylik: — *Olloh shohid, yurt saodati yo'lidagi xizmatlaringiz afg'onlarni baxt yo'liga olib chiqq'ay. — Shunday deng... U holda yoshlaringiz nimani istaydi? — Yoshlarmi? — Tarzi ko'zini amirdan uzib, soqolini siladi. — To'g'risini ayting, qahrimdan cho'chimang. Menga haq gap lozim. — Yoshlar Afg'onistonni mustaqil ko'rishni istaydilar. Qulay fursat o'tib ketyapti, davlatpanoh. — Fursat hali kelgani yo'q. — Fursat almon vakolasi bilan birga kelgan edi. — Shundaymi?.. Fursatni boy berganimga nima sabab ekan? Qo'rqdimmi? — Yo'q, ulug' amirim, sababi boshqa: yiliga oladiganingiz ikki million to'rt yuz ming rupiy va muhoribadan so'ng berilguchi ellik million rupiy... Amir xona to'ridagi kursi tomon ko'z tashladi. Tarzi aytgan mustaqillikni va ellik millionni talab qilib yozilgan maktub o'sha yerda turibdi.* Keltirilgan parchada nutqiy muloqot jarayonida yuzaga kelgan shaxslararo munosabat faqat leksik birliklar bilan yuzaga chiqmayapti. Shaxslararo munosabatning yuzaga chiqishida pragmatikaning o'rganish obyekti bo'lgan birliklarning ham "ulushi" bor. Ya'ni til birliklarining faqat nutqiy muloqot

vaqtidagina yuzaga keladigan elementar (Nutqiy akt - lingvistik akt, soʻzlovchi nazarda tutgan har qanday elementar maʼno[3:167-b.]) maʼnolari ham ifadalanmoqda. Maʼlumki, bogʻlovchilar gapda qoʻshma gaplar tarkibidagi ayrim sodda gaplarni, uyushiq boʻlaklarni oʻzaro bogʻlashga, sintaktik-semantik jihatdan munosabatga kiritishga xizmat qiladi. Ularning nutq jarayonida oʻrinli, maqsadga muvofiq holda qoʻllanishi vujudga kelishi mumkin boʻlgan uslubiy gʻalizlikning oldini oladi. Ularning nutqdagi qoʻllanishi esa pragmatik (hosila) maʼnolarning vujudga kelishi bilan bogʻliq.

Muloqot doirasida yuzaga keladigan munosabatlar turli-tuman boʻlib, maʼlum axborot mazmuniga ega boʻladi. Nazariy adabiyotlarda toʻgʻri taʼkidlanganidek, “Maʼzmun yoki fikr bayon qilishning har qanday usuli bu turlicha kontekstdir, shuningdek, verbal yoki novebal vositalar orqali fikr ifodalash usuli tushunchasi ostida ham kontekst maʼnosi anglashiladi.”[4: c.91]

Pragmatika tilshunoslikning nazariy va amaliy tarmoqlaridan biri sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini oʻzida mujassamlashtirgan nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat taʼsiri bilan namoyon boʻluvchi kommunikativ niyat bilan bogʻliq tushunchalarni oʻrganadi. Pragmatika nutqiy aktning bevosita matn bilan munosabatini oʻrganadi. Nutqiy akt bilan matn oʻrtasidagi oʻzaro xilma-xil munosabat pragmatikaning asosiy oʻrganish obyekti sanaladi.[5:55-bet] Masalan: *Eronda musulmonlar arabcha oʻzlashmalarni qoʻllashni afzal bilsalar, musulmon boʻlmaganlar va “fors sof tili jonkuyarlari” sof forscha soʻzdan tuzilgan iboralarni qoʻllashga urinadilar.* Keltirilgan matnda va teng bogʻlovchisi grammatik jihatdan uyushiq boʻlakni bogʻlab kelmoqda. Shu gapni va bogʻlovchisi ishtirok etgan uyushiq boʻlakli qoʻshma gap deb uning mazmunini shunday izohlash mumkin: *Eronda musulmonlar arabcha oʻzlashmalarni qoʻllashni afzal bilmoq*, (1- nutqiy maʼno yigʻindisi). *Musulmon boʻlmaganlar va “fors sof tili jonkuyarlari” sof forscha soʻzdan tuzilgan iboralarni qoʻllashga urinadilar.* (2-nutqiy maʼno yigʻindisi). Gapning 2-nutqiy maʼno yigʻindisidagi va teng bogʻlovchisi birgalik maʼnosini ifodalagan. Yaʼni, *Musulmon boʻlmaganlar (bilan birgalikda) va “fors sof tili jonkuyarlari” sof forscha soʻzdan tuzilgan*

iboralarni qo'llashga urinadilar. Bu jihat gapda ishtirok etayotgan bog'lovchining gap ma'nosiga ta'sirining bir qirrasini.

Bizga ma'lumki, uyushiq bo'laklar sanash ohangi vositasida bog'langanda ba'zan uning o'rniga biriktiruv bog'lovchilarni qo'llash mumkin bo'ladi. Masalan: *Daftar, kitob sotib oldim.* Qiyoslang: *Daftar va kitob sotib oldim.* Uyushiq bo'laklar bog'lovchisiz, intonatsiyaning o'zi bilan bog'lana olganidek, bog'lovchilar yordami bilan ham birikadi.[6:256] Endi e'tiborimizni yuqoridagi gapga qaratamiz. Eronda musulmonlar arabcha o'zlashmalarni qo'llashni afzal bilsalar, musulmon bo'lmaganlar va "fors sof tili jonkuyarlari" sof forscha so'zdan tuzilgan iboralarni qo'llashga urinadilar. Bu galgi tahlilimizda gapdan va bog'lovchini tushurib (nutqda qo'llamasdan) tahlil qilamiz. *Eronda musulmonlar arabcha o'zlashmalarni qo'llashni afzal bilmoq*, (1- nutqiy ma'no yig'indisi), *Musulmon bo'lmaganlar, "fors sof tili jonkuyarlari" sof forscha so'zdan tuzilgan iboralarni qo'llashga urinadilar.* (2-nutqiy ma'no yig'indisi).

Bog'lovchining tushurilishi bilan unga bog'liq bo'lgan "bilan birga, birgalikda" kabi ma'no yo'qoldi va uning o'rniga "ajratib ko'rsatish, takidlash" ma'nosi anglashilmoqda. Aslida ham shunday, gapda kelgan uyushiq bo'laklarni alohida olgan holda tahlil qilib ko'ramiz. Gapda bosh bo'lak yani ega uyushgan. Birinchi nutqiy ma'no yig'indisidagi ega *musulmonlar*, ikkinchi nutqiy ma'no yig'indisidagi ega (uyushiq ega) *musulmon bo'lmaganlar* va "*fors sof tili jonkuyarlari*" hisoblanadi. Uyushiq egani va bog'lovchisi orqali bog'laganimizdagina "musulmon bo'lmaganlar va ular bilan birgalikda, musulmon bo'lmaganlardan tashqari, (alohida) "fors sof tili jonkuyarlari" ham sof forscha so'zdan tuzilgan iboralarni qo'llashga urinadilar" ma'nosi anglashiladi. Aks xolda va bog'lovchisi tushirilsa, gapdagi *musulmon bo'lmaganlar* birikmasining ma'nosi tarkibida "*fors sof tili jonkuyarlari*" ham bo'lishi inobatga olingan xolda, *musulmon bo'lmaganlar* ma'nosini aynan ajratib ko'rsatish ma'nosini anglatib qolishi mumkin. *Musulmon bo'lmaganlar, (yani) "fors sof tili jonkuyarlari"* kabi. Bu jihat gapda bog'lovchining qanday nutqiy aktini yuzaga keltirayotgani so'zlovchining kommunikativ niyatiga bog'liq. Gap mazmunda bunday nutqiy

akti bog'lovchi yuzaga keltirayotganini anglash, mazmuni idrok etish tinglovchining lisoniy qobiliyati bilan ham bog'liqdir.

Har qanday til birligi, jumladan yordamchi so'zlar tarkibiga kiruvchi bog'lovchilar ham nutq jarayonida pragmatik, hosila ma'no kasb etadi. Aslida bog'lovchilar qo'shma gap tarkibidagi ayrim sodda gaplarni hamda uyushiq bo'lakli murakkab sodda gaplar orasidagi turli xil munosabatlarni ifodalash uchun qo'llanuvchi yordamchi so'zlardir.[7:424] Matn talabi bilan ular xilma-xil pragmatik, hosila ma'nolar ham kasb etishi mumkin. Masalan:

Ertakda laylak va chol haqida so'z boradi. Gapda *laylak va chol* va bog'lovchisi yordamida teng bog'langan so'z qo'shilmasidir. Bu qo'shilmada va bog'lovchisining tenglovchiga ma'lum bo'lgan nutqiy aktik ma'nosi *birgalik, tenglik* hisoblanadi. Bu qo'shilma (*laylak va chol*) tarkibidagi birliklarning birini aniqlovchi bilan kengaytirib ko'ramiz. Masalan: Ertakda laylak va uni ovlagan chol haqida so'z boradi. So'zlovchining nutqni bunday shaklda ifoda etishi tinglovchining va bog'lovchisini yuqorida anglashilgan *birgalik, tenglik* aktik ma'noni yuqolishiga olib kelishi mumkin. Endi tinglovchi nutqiy aktik mazmuni *laylak va chol* (laylak bilan chol) shaklida emas, balki *laylakni ovlagan chol* shaklida anglaydi. Qo'shilmalarning mazmuniga bog'lovchi haqiqtdan ham, ta'sir etgan etmaganligini aniqlash maqsadida yuqoridagi nutqda qo'llangan so'z qo'shilmalarini bog'lovchisiz tarzda ifodalab tahlil qilamiz. 1) *laylak va chol* 2) *laylak va uni ovlagan chol*. Birinchi so'z qo'shilmasi *laylak, chol* tarzida qo'llanilganda ham (ya'ni *ertakda laylak, chol haqida so'z boradi*) tenglik ma'nosi (kuchsizlanishi mumkin) yoqolmaydi. Ikkinchi so'z qo'shilmasi *laylak, uni ovlagan chol* shaklida so'zlovchi tomonidan ifodalanishda *tenglik* ma'nosi yo'q, balki *takidlash* ma'nosini yuzaga keltirmoqda. Va bog'lovchisining pragmatik ma'nosi yuzaga kelishida faqat nutqiy jarayon bilan emas, balki so'zlovchining niyati, nutq elementlaridan tinglovchining xabardorligi ham muhim ahamiyatga ega.

Sh.Bobojonov nutqiy ma'noning yuzaga kelishi haqida quyidagi fikirlarni bildiradi: "Nutqiy ma'no muayyan sintaktik qurshovda nutq sharoiti va

soʻzlovchining kommunikativ niyatiga mos ravishda maʼlum bir nutq jarayonidagina yuzaga keltiriladi.”[8:26-b.] Tilshunos bu oʻrinda leksik nutqiy maʼno (sememani nutqiy voqeylanishi) haqida soʻz yuritgan boʻlsada, bizningcha, bu kabi holatlar barcha nutq birliklariga (shu jumladan pragmatik birliklarga ham) birdek tigishlidir.

Demak, pragmatik maʼno talqinida lison va nutqni izchil farqlash talabi har bir soʻzga xos barqaror lisoniy va oʻtkinchi nutqiy jihatlarni ajratishni taqozo qiladi. Nutqiy hodisalar cheksizlik va rang-baranglik tabiatiga ega boʻlganligi bois leksikografik talqinlarning obyekt boʻla olmaydi.

Nutq jarayoni, insonning nutqiy faoliyati uning rang-barang (chunonchi: ruhiy, fiziologik, ijtimoiy, maʼnaviy, madaniy va h.k.) ijtimoiy va tabiiy faoliyati boʻlganligi sababli, pragmatikada nutqiy faoliyat insoniy faoliyatning qolgan oʻnlab qirralari bilan bogʻliqlikda oʻrganiladi. Shuning uchun struktur (sistem) tilshunoslik til tizimini, til sistemasini oʻrgansa, pragmatika diskurs (muloqot, oʻzaro-fikr almashuv, kommunikatsiya, aloqa-aralashuv, soʻzlashuv) tizimini oʻrganadi. Oddiy qilib aytganda, nutqiy muloqotni yaxlit bir tizim sifatida - bu jarayonning barcha lisoniy va nolisoniy omillar bilan uzviy bogʻliqlikda, hamkorlikda oʻrganuvchi fandır. Shuning oʻzi pragmatika nutq va axloqiy, insoniy hatti-harakat, ruhiy faoliyat bilan bogʻliq boʻlgan oʻnlab fanlarning kesishish nuqtasida turishidan darak bermoqda.[9:39-b.]

Xulosa qilib aytganda, bogʻlovchilarning pragmatik maʼno xilma-xilligini soʻzlovchi va tinglovchining tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud boʻlgandagina amalga oshishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. –Б.10.
2. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филолог. фан. д-рида-си. Тошкент. 2001 йил., Махсумова С. Эркин Воҳидов асарлари лингвопрагматикаси. Тошкент. 2015-йил, 130-б. ва б.
3. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистика асослари.- Тошкент: Академнашр, 2013. -176 б.

4. Мыркин И. Я. Текст подтекст и контекст –М.: 1976. №2 с.91
5. Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 4-сон, 55-бет.
6. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - 256 б.
7. Шоабдурахманов Ш. ва бош. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм. – Т.: Ўқитувчи, 1980, 424-бет.
8. Қаранг: Бобожонов Ш. Семема, унинг нутқий воқеланиши ва изохди лугатдаш талқини: Филол. фан. номз. ...дис. автореф. - Самақанд, 2004. – 26 б.
9. Сафаров Ш., Тоирова Г., Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув кўлланма. - Самарқанд, СамДЧТИ нашри, 2007. -39 бет.